Ә. М. ДӘМИРЧИЗАДӘ

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ОРФОЕПИЈАСЫНЫН ӘСАСЛАРЫ

БАКЫ — 1969

Б-

АЗӘРБАЈҸАН ССР
АЛИ ВӘ ОРТА ИХТИСАС ТӘҺСИЛИ НАЗИРЛИЈИ

В. И. ЛЕНИН адына
АЗӘРБАЈҸАН ДӨВЛӘТ ПЕДАГОЖИ ИНСТИТУТУ

Ә. М. ДӘМИРЧИЗАДӘ

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ОРФОЕПИЈАСЫНЫН ӘСАСЛАРЫ

Professor
AĞAMUSA AXUDOVUN
Kitablarindan 347

В. И. Ленин адына АПИ нәшријјаты

БАКЫ—1969

ӘДӘБИ ТӘЛӘФФҮЗ

§ 1.

Тәләффүз—Бу кәлмә әслиндә әрәбҹә «сөз» мә'насына олан «ләфз—لفظ » (әл—ләфзун— اللفظ) көкүндән дүзәлдиләрәк әсасән «сөјләмәк» мә'насында ишләнилән бир сөздүр. Мүасир Азәрб. әдәби дилиндә бу сөз һәм үмуми-әсас мә'насына мүвафиг ишләнилән бир кәлмәдир, һәм дә «сөјләјиш» мә'насы илә бағлы бир анлајыш билдирән, даһа доғрусу, «сөјләмә» просеси илә әлагәдар олараг **дил сәсләринин** мүхтәлиф тәзаһүрләрини үмумиләшмиш һалда ифадә едән терминдир. Буна көрә дә «тәләффүз» термини дил сәсләринин фонетик систем, кејфијјәт вә шәраити илә әлагәдар олараг дәјишмә хүсусијјәтләри кими анлајышлары да ифадә едир.

Белә бир бахымдан «тәләфүз» илә мүәјјән дәрәҹәдә әлагәдар олан ашағыдакы әламәтдар ҹәһәтләри јада салаг.

а) Азәрб. дилинин фонетик системиндә самитләрин әсасән кар вә ҹинкилтили гаршылығынын бир ганунаујғунлуг олмасы гаршылыглы самитләрдән формалашмыш мүстәгил мә'налы сөз вә морфемләрин фәргләнмиш һалда ишләнилмәси үчүн әсас тәшкил едир. Мәсәлән, **күл**—күл, **кәл**—кәл, **ач**—ач, гач—гач, ах—аг, бах—баг, јах—јаг, ат—ад, ас—аз кими сөзләр: —ҹә/—чә,—ҹа/—ча кими шәкилчиләр бу гәбиләдәндир.

б) Самит сәсләрин кар вә ҹинкилтили гаршылыға малик олмасы тәләффүз просесиндә бә'зи фонетик ганунларын јаранмасы үчүн әсас тәшкил едир. Мәсәлән, бир сыра һалларда сөз сонундакы ҹинкилтили сәс карлашыр (китаб—китап, ағаҹ—агач, дараг—дарах, папаг—папах); бә'зән дә бир сыра кар самитләр ики саит арасына дүшдүкдә ҹинкилтили гаршылығы илә әвәзләнир (кет—кедир, отаг(х)—отаға...).

в) Данышыг просесиндә сөзләрин дәгиг анлашылмасыны тә'мин едиҹи **фонетик чаларлыг** илә әлагәдар бә'зи һаллар

дүзкүн тәләффүз нормасы сајылыр. Мәсәлән, **«чичәк»** јазылса да, **«чичәх»**, **«али»** јазылса да **«а:ли»** кими тәләффүз олунан сөзләрдә «к» сәсинин «х'» чаларлығында, «а» сәсинин «а:» чаларлығында тәләффүз едилмәси.

г) Сөзләрдә әсасән ејни мәзмуну формалашдырычы морфоложи ваһидләрин әксәрән ики чүр вә ја дөрд чүр фонетик тәзаһүрүнү тә'мин едән ганунаујғунлуглар мүәјјән дәрәчәдә тәләффүзлә дә бағлыдыр; мәсәлән, сәсартымы, сәсдүшүмү, хүсусән аһәнк ганунуна көрә шәкилчиләрин ики, дөрд вариантда олмасы... **(ана-н-ын, оғул-оғлу, -лар -ләр, -ды -ды -ду -дү)**. Бу фактлардан белә бир нәтичәјә кәлмәк олур ки, сәсләр тәләффүзүн әсас васитәләридир вә тәләффүз нормалары, хүсусијјәтләри сәсләрин һансы шәраитдә, һансы мәгамда ишләнилмәси илә үзви сурәтдә бағлыдыр.

Бунлардан әлавә, вурғу, интонасија, һәтта фасилә-дурғу кими даһа чох фонетик тәзаһүрлү һадисәләр дә үзви сурәтдә һәм тәләффүз васитәләри илә, һәм бу васитәләрин шәраити илә бағлыдыр вә бунлар да үмумијјәтлә тәләффүз анлајышына дахилдир.

Тәләффүз дилин шифаһи тәзаһүрү олмагла бәрабәр һәм үмумән бу вә ја дикәр бир дил илә, һәм дә дил голлары илә әлагәдар бир анлајышдыр; јә'ни **«тәләффүз»** дедикдә, һәм үмумхалг дилиндәки ваһидләрин үмуми дил нормаларына мүвафиг тәләффүзүнү, һәм дә ајры-ајры диалект вә шивә хүсусијјәтләринә мүвафиг тәләффүзүнү баша дүшмәк олар. Мәһз буна көрә дә **«тәләффүз»** анлајышыны конкретләшдирмәк үчүн бу вә ја дикәр мүәјјәнләшдиричи сөзүн әлавәси лазым кәлир. Белә конкретләшдирмә, мүәјјәнләшдирмә исә адәтән тәләффүзүн саһәси вә истигамәти илә бағлы олур; мәс: мәһәлли тәләффүз, диалектал тәләффүз, әдәби тәләффүз...

Буна көрә дә һәтта **«тәләффүз»** термини даһа чох **«әдәби дил нормалары тәләбатына ујғун сөјләјиш»** мә'насына ишләнилмәсинә бахмајараг конкретләшмиш һалда **«әдәби тәләффүз»** ифадәсини ишләтмәк даһа мәгбул сајылыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, әдәби дил үмумиләшдиричи нормалар әсасында формалашмыш бир дилдир, һәм дә шифаһи вә јазылы голлара ајрылдығы кими, онун нормалары да, фонетик системдә тәзаһүр едән бүтүн ваһидләри һәм јазыда, һәм дә тәләффүздә әһатә едир. Мәсәлән, **«кедәчәк»** сөзүнү, көрүндүјү кими, мүәјјән һәрфи ишарәләрлә јазмаг орфографик норма сајылыр. Лакин бу сөзүн тәләффүзүндә мүхтәлифлик вардыр: бу сөз шивәләрдә **«ке:чах»**, **«ке:чих'»**- **«кеј:чәк»**, **«кедәжәк»**... кими мүхтәлиф вариантларда тәләффүз олунур; әдәби тәләффүз нормасына көрә исә һәмин сөзүн **«кедәчәх'»** тәрзиндә тәләффүзү даһа доғру сајылыр.

Буна көрә дә, үмумиләшмиш һалда, белә демәк олар ки, һәрфләрин дәгиг јазылыб-јазылмамасы, бир-биринә дүзкүн битишдирилиб-битишдирилмәмәси, хәттин ајдынлығы вә ејбәчәрлији, сөзләрин ајры вә битишик јазылмасы кими һаллар јазы үчүн нәдирсә, сөзүн, ифадәнин тәркибиндәки фонетик ваһидләрин үмумиләшмиш нормалара мүвафиг тәләффүз едилиб-едилмәмәси дә шифаһи нитг үчүн ејни маһијјәтли бир һалдыр.

Јухарыда дедикләримиздән белә бир нәтичә чыхармаг олур ки, әдәби дилин јазылы голу дилин фонетик системини јазыда үмумиләшдирилмиш һалда сабитләшдирән орфографик нормаларла тәзаһүр етдији кими, әдәби дилин шифаһи голу да дилин фонетик системини тәләффүздә үмумиләшдирилмиш һалда сабитләшдирән тәләффүз нормалары илә тәзаһүр едир ки, буна даһа конкрет һалда **орфоепија** гајдалары—нормалары дејилир.

§ 2.

Орфоепија. Орфоепија*—әдәби дилин шифаһи голуну үмуми нормалар әсасында формалашдыран, јә'ни сөвти чәһәтдән үмумиләшдиричи нормалары тәзаһүр етдирән тәләффүз гајда-ганунларынын системли мәчмусудур. Орфоепија анлајышыны бә'зән чох дар мә'нада, бә'зән дә чох кениш мә'нада баша дүшмәк олар. Бу исә **«тәләффүз»** анлајышы илә (һәтта «фонетик систем» анлајышы илә) үзви сурәтдә бағлыдыр.

Орфоепија анлајышыны кениш мә'нада гәбул етмәк мәгсәдә даһа чох ујғундур. Чүнки әдәби тәләффүзүн әсас чәһәтләри, хүсусән бу вә ја дикәр сәсин мүәјјән фонетик шәраитдә,—јә'ни ајрылыгда, дикәр һәмчинс вә ја ајрычинс сәслә јанашы олдугда, сөзүн әввәлиндә, ортасында, сонунда олдугда, грамматик формаларда вә сөз бирләшмәләриндә јанашы кәлдикдә—нечә тәләффүз едилмәси ганун-гајдалары еләчә дә вурғу, интонасија нормалары кениш мә'нада орфоепија анлајышы илә үзви сурәтдә бағлы мәсәләдир.

Доғрудур Азәрб. дилиндә әсасән сабит вурғу вар, сәрбәст вурғу исә мәһдуд дәрәчәдәдир. Лакин шивәләрдә сәрбәст вур-

* «Орфоепија» јунанча «дүзкүн», «дүрүст» мә'насына олан **orthos** сөзү илә«данышыг», «нитг» мә'насына олан **epos** сөзүнүн бирләшмәсиндән дүзәлдилмиш бир терминдир.

ғу нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә олдуғу кими, сон заманлар әдәби дилдә кениш даирәдә ишләнилән алынма сөзләрин бир гисминдә дә вурғунун сөз әввәлиндә, сөз ортасында ишләнилмәси һаллары артмышдыр. Буна бәнзәр вәзијјәт сон заманларда дүзәлдилән бир сыра мүрәккәб сөзләрдә дә нәзәрә чарпыр. Она көрә дә Азәрб. дили орфоепијасы мөвзулары сырасында вурғу мәсәләсиндән дә бәһс ачмаг лазым кәлир.

Орфоепија илә нитг сүр'әти мәсәләсинин дә мүәјјән дәрәчәдә әлагәси вардыр. Һәтта орфоепик үслуб нөвләрини мүәјјәнләшдиричи әламәтләр сырасында сүр'әтин дә нәзәрә алынмасы зәрури сајылыр.

Нәһајәт, белә бир чәһәти дә јада салмалыјыг ки, орфоепија, үмумијјәтлә, шифаһи әдәби дилин нормалар системи анлајышы илә бағлы олдуғундан, шифаһи әдәби дилин мүхтәлиф үслублары илә әлагәдар бир сыра әламәтдар чәһәтләри дә әһатә едир.

Јери кәлмишкән буну да гејд етмәлијик ки, нитг нөгсанлылығы (логопедија*) илә бағлы олан һаллар орфоепија анлајышына дахил дејилдир. Буна көрә дә ушагларын нитг нөгсанлылығыны орфоепија мәсәләләри сырасына дахил едән бә'зи методистләр елми сәһвә јол вермиш олурлар.

§ 3.

Тәләффүз үслублары. Дил инсанларын анлашма вә үнсијјәт васитәсидир. Инсанлар арасында үнсијјәт исә мүхтәлиф шәраитдә, мүхтәлиф тәрздә вә мүхтәлиф мәзмунда олур. Буна көрә данышыг да, нитг дә мүхтәлиф чаларлыгда тәзаһүр едир. Данышыг ики шәхс арасындамы олур, јохса бир шәхс јығынчагдамы нитг сөјләјир, аудиторијада мүһазирәми охујур, синифдә дәрсми дејир; јахуд бир шәхс радиодамы, телевизијадамы чыхыш едир? Данышан кимдир вә кимә мүрачиәт едәрәк данышыр? Данышан гочадырмы, чавандырмы, ушагдырмы? Данышанын һәмсөһбәти вә мүхатәби кимдир, јашлыдырмы, чавандырмы, ушагдырмы, мүсаһибләр танышдырлармы, јохса таныш дејилләр? Данышанларын савад вә тәһсилләри нечәдир, ихтисаслары нәдир, нә һагда данышырлар; елми мәсәләләрдәнми сөһбәт кедир, мәишәт мәсәләләриндәнми данышыг апарылыр? Данышыг һансы истигамәтдәдир; данышан мүәјјән мәсәләни—фикри сүбут етмәк

* Бу һагда мә'лумат алмаг үчүн М. Аббасовун «Тә'лим-тәрбијә ишиндә нитг нөгсанларынын ислаһы» (Бакы—1948) адлы китабыны охумаг мәсләһәтдир.

үчүнмү данышыр, јохса көрдүкләрини, ешитдикләрини, билдикләрини садәчә нәгл едир?...

Мәһз үнсијјәтин белә мүхтәлиф чаларлыгда олмасы үнсијјәт васитәси олан дилин ваһидләринин дә мүхтәлиф чаларлыгда формалашмасына истигамәтверичи тә'сир көстәрир.

Нитгин мәгсәд вә шәраитлә әлагәдар олараг мүхтәлиф чаларлыгда формалашмыш гол вә будаглары исә үмумиләшмиш һалда **дилин үслублары** адланыр.

Үслуб дедикдә, биз сөзләрин, ифадәләрин, грамматик васитәләрин вә фонетик имканларын мәгсәдәујғунлуг әсасында сечилмиш ваһидләр системини баша дүшүрүк. Белә ваһидләр системи исә, үмумијјәтлә, әдәби дилин үслублары анлајышы илә бағлыдыр.

Буна көрә дә **тәләффүз үслублары***, **кениш мә'нада**, дилин фонетик васитә вә имканларынын тәләффүздә мәгсәдәујғун чаларлыглары системи, јә'ни шифаһи әдәби дил үслубларынын фонетик имканлар системи демәкдир. **Тәләффүз үслублары, дар мә'нада исә**, фонетик имканларын анчаг орфоепик нормалар даирәсиндә мәгсәдәујғунлуг әсасында тәзаһүрү илә формалашан тәләффүз вариантлары демәкдир.

Демәли, бурадан белә бир нәтичәјә кәлмәк олур ки, дилин фонетик имканларынын һәр нөвү, һәр чүр тәзаһүрү, һәтта сәсләрин мәхрәчләри үзрә тәләффүзү, вурғу, интонасија, сүр'әт кими мәсәләләр, еләчә дә натиглик, сәһнә дили кими спесифик мәсәләләр дә кениш мә'нада тәләффүз үслублары анлајышына, ја там вә ја гисмән дахилдир.

Дар мә'нада тәләффүз үслублары анлајышында исә әсасән сәсләрин мәхрәчә ујғун вә үмумиләшмиш әдәби дил нормалары тәләбләринә мувафиг тәләффүзү вә гисмән дә вурғу, тон нәзәрдә тутулур. Буна көрә дә долашыглы олмасын дејә, **«тәләффүз үслублары»** ифадәсини **«кениш мә'нада тәләффүз үслублары»** анлајышыны билдирән бир термин кими, **«орфоепик үслублар»** ифадәсини исә **«дар мә'нада тәләффүз үслублары»** анлајышыны билдирән бир термин кими ишләтмәк мәсләһәт көрүлүр. Мәһз буна көрә дә фонетика илә үзви сурәтдә бағлы олараг тәләффүз үслубларындан бәһс ачан алимләр бу мәсәләни дар анлајыш даирәсиндә нәзәрдән кечирмәји лазым билмишләр вә демәк олар ки, әсасән орфоепик үслублардан данышмышлар. Мәшһур фонетист Л. В. Шерба тәләффүз үслубларындан данышаркән даһа чох орфоепик нормалар даирәсиндә үслублар мәсәләсини ајдынлашдырмыш вә әсасән

* Бә'зән **«нитг үслублары»** ифадәси дә белә бир мә'нада ишләнир.

«там үслуб», «данышыг үслубу» дејә ики үслубдан бәһс етмәји лазым билмишдир*.

Профессор Р. И. Аванесов исә «Рус әдәби тәләффүзү» адлы китабында тәләффүз үслублары мәсәләсиндән бир аз кениш мә'нада бәһс ачмағын лазым олдуғуну зәрури сајса да, бу саһәдә кифајәт гәдәр тәдгигат ишинин апарылмадығыны, буна көрә дә, кениш мә'нада тәләффүз үслубларындан әтрафлы данышмағын һәләлик мүмкүн олмадығыны гејд етмиш вә әсасән ашағыдакы үч үслуб һаггында мүхтәсәр мә'лумат вермишдир:

1. **Китаб үслубу**
2. **Данышыг үслубу**
3. **Садә нитг үслубу****

Бурасыны да демәлијик ки, **китаб үслубу** ады алтында **поетик; академик** вә **натиглик** үслублары бирләшмәсини нәзәрдә тутан мүәллиф, ејни заманда **данышыг үслубунун** да **чидди үслуб** (строгий) вә **сәрбәст** јахуд **ихтијари үслуб** (свободный) кими ики нөв олдуғуну көстәрмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Р. И. Аванесовун вердији бир нечә нүмунәдән белә нәтичәјә кәлмәк олур ки, о, **«садә нитг үслубу»** (просторечный) дедикдә даһа чох **«лори данышығы»** нәзәрдә тутмушдур.

«Рус әдәби тәләффүзү вә вурғусу» адлы лүғәтин сонунда верилмиш «Т ә л ә ф ф ү з в ә в у р ғ у һ а г г ы н д а м ә'л у м а т» адланан бәһсдә исә тәләффүздә бир сыра үслуби чаларлыгларын олмасына ишарә едилсә дә, әсасән **«китаб үслубу»** вә **«садә нитг үслубу»** кими ики үслубун даһа чох фәргләндији гејд олунмушдур***

Беләликлә ајдын олур ки, доғрудан да тәләффүз үслублары мәсәләси һәләлик һәртәрәфли өјрәнилмәмишдир. Одур ки, бурада бир чох әламәтдар чәһәтләрин ајдынлашдырылмасы зәруридир.

Бизим мөвзумуз үмумијјәтлә тәләффүз үслублары дејилдир, даһа доғрусу биз бурада анчаг **орфоепик үслублардан** мүхтәсәр мә'лумат вермәли олдуғумуздан, һәләлик анчаг ики үслубдан бәһс ачмағы лазым билирик.

---

* Л. В. Щ е р б а—Избранные работы по русскому языку. Москва. 1957,—с. 21. Фонетика французского языка Ленинград 1939. И. П. Сунцова—Вводный курс фонетики немецкого языка, Москва—1958. с. 13—14.

** Р. И. А в а н е с о в — Русское литературное произношение, М., 1958, с. 14—19.

*** «Русское литературное ударение и произношение», Москва, 1965, с. 535—536.

§ 4.

Там үслуб. Там үслубун әламәтдар чәһәтләри ашағыдакылардан ибарәтдир:

Сөзләрин фонетик габығыны тәшкил едән сәсләр мәхрәчләринә көрә чох ајдын, бу сәсләрдән формалашмыш һечалар исә адәтән үзвләнмиш һалда, нитг зәнчиринин дүрүст-ајдын сечилә билән һалгәләри кими тәләффүз олунур. Сөзүн формалашмасында зәрури сајылан вурғулар дәгиг, өз јериндә вурулур. Ајры-ајры сөзләри, сөз бирләшмәләрини вә ифадәләри ајырычы дурғу вә вурғу арамла тәләффүзү тә'минедичи кејфијјәт вә кәмијјәтдә олур. Чүмләләр арасында фасилә чүмлә үзвләри арасындакы фасиләдән чох олур. Үмумијјәтлә, орфоепик нормалара там риајәт олунур.

Там үслубдан тә'лим-тәдрис просесиндә, јә'ни дәрс дејәркән, мүһазирә охујаркан, мүәјјән мәсәләни динләјичијә баша салмаг мәгсәдилә данышаркән, јени бир сөзү, термини, ифадәни динләјичинин ајдын ешитмәси үчүн, мүәјјән елми мәфһуму ифадә едән јығчам тә'рифин, формулун бүтүн сөзләрини динләјичијә дүрүст ешитдирмәк үчүн истифадә олунур. Елә буна көрә дә Л. В. Шерба там үслубун маһијјәтини ајдынлашдырмаг үчүн **«бу вә ја дикәр сәбәбә көрә биз нитгимизи хүсуси олараг ајдын гурмаға чалышырыг, бунун үчүн дә биз һәр бир сөзүн һечаларыны ајдын мәхрәчлә сөјләјирик»**— дејәрәк **«Я-зы-ка-вы-е а-со-бе-нно-сти»** ифадәсинин һечалара ајрылмыш һалда белә сөјләнишини дә там үслуба бир нүмунә көстәрмишдир*.

Буна бәнзәр бир нүмунә олараг ашағыдакы ифадәни нәзәрдән кечирәк:

«ел-ми—тәд-ги-га́т—иш-лә-ри».

Бурада һечалар ајдын тәләффүз олунур вә нисбәтән даһа күчлү вурғулу һеча (га́т) дикәрләриндән фәргләнир.

Там үслубда сөзүн тәркибиндәки һечаларын белә ајрыајры тәләффүзү бә'зән сүн'и тәләффүз кими тә'сир бағышлаја биләр; лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, һеч бир данышыг әввәлдән ахыра гәдәр там үслубда гурулмур, әксинә һәр бир данышыг әсасән ики үслубун говушмасы илә тәзаһүр едир. Белә олдугда исә там үслубда сөзүн, ифадәнин, чүмләнин сөјләниши сүн'илик тә'сири бағышламыр.

Там үслубда һечаларын ајдын вә ајры-ајры тәләффүзү үстүнлүк тәшкил етдијиндән, бә'зи мүтәхәссисләр бу үслубу

---

* Проф. Л. В. Щ е р б а — Фонетика французского языка, Ленинград, 1939, с. 19.

һечаји (силлабик) үслуб да адландырмышлар*. Лакин бу үслуб тəкчə һечаларын ајдын мəхрəчлə сөјлəнилмəси илə əламəтлəнмир; јухарыда гејд етдијимиз кими, бу үслубун башга əламəтдар чəһəтлəри дə вардыр. Буна көрə дə бу үслубу **«там үслуб»** адландырмаг даһа мүнасиб сајылыр.

Јери кəлмишкəн, белə бир чəһəти дə гејд едəк ки, јазыда да бə'зəн бу вə ја дикəр сөзүн, ифадəнин, чүмлəнин фəргли **(сејрəк, гара вə с.)** јазылмасы һаллары олур ки, бунлар да əслиндə там үслубун јазыда көстəрилмəси демəкдир. Доғрудур, Л. В. Шербанын дедији кими «бизим јазымыз əсасəн там үслуба истинадəн гурулур**, лакин јазынын башдан ахыра гəдəр там үслубда охунмасы һеч дə тəлəб олунмур.

Белəликлə, ајдын олур ки, там үслуб чидди, рəсми, дүрүст, дəгиг, чəлбедичи, тə'сирли үслубдур. Елə буна көрə дə бə'зи тəдгигатчылар бу үслубу каһ **«китаб үслубу»**, каһ **«академик үслуб»**, каһ да **«чидди үслуб»** адландырмышлар, каһ да бүтүн белə чаларлыглары һəмин адлардан бири илə адландырдыглары үслубда бирлəшдирмишлəр***. Биз дə мəһз **«там үслуб»** ады алтында тəлəффүздəки белə чаларлыгларын үмумилəшмиш əламəтлəрини нəзəрдə тутуруг.

§ 5.

Сəрбəст үслуб. Сəрбəст үслубун əламəтдар чəһəтлəри əсасəн ашағыдакылардыр:

а) Чүмлəнин əввəлиндə олан сөзүн башындакы сəслəрин мəхрəчлəринə көрə ајдын тəлəффүзү зəруридир. Мəс.: К(и)таб алдым. **Шад** хəбəр (**е**)шитдим.

б) Вурғулу сəслəрин дə мəхрəчлəри ајдын тəлəффүз олунмалыдыр. Мəс.: Г [əлə] **ми́н** [у] чу́: Јазмаға́ чал[ы]ш-чалы́ш.

в) Сөзүн тəркибиндə олан, лакин башда јох, ортада вə сонда јерлəшəн вурғусуз сəслəрин тəлəффүзүндə мəхрəч ајдынлығы зəрури дејилдир. Мəс.: јады.јар (јадикар).

г) Сөзүн тəркибиндə олан сəслəрдəн бə'зилəри (хүсусəн саитлəр) ја чох гыса тəлəффүз олунур, ја чох узун тəлəффүз олунур. Мəс.: јазы.чы, јазы:р, сајы.лыр, ајы.лыр, јава:ш-јаваш....

ғ) Сөзүн тəркибиндə олан сəслəрдəн бə'зилəри шəраитдəн асылы олараг ихтисара дүшүр, ја да сон дəрəчə гыса тəлəффүз олунур; мəс.: јаз[ы]чы, сај[ы]лыр, ај[ы]лыр, достдос[т]лух..

д) Сөзүн тəркибиндəки сəслəрдəн бə'зилəринин гыса тəлəффүзү вə ја ихтисара дүшмəси нəтичəсиндə сөзүн һечалары ајрылмыш һалда дејил, говушуг һалда тəлəффүз олунур. Мəс.: гаршар (гарышар), гоушар (говушар), јенлик (јенилик)....

е) Чүмлəни тəшкил едəн сөзлəр арасында фасилə сон дəрəчə аз олур, бə'зəн əввəлки сөзүн сон сəси илə сонракы сөзүн илк сəси бир һечанын тəркиб һиссəси кими говушуг тəлəффүз олунур. Мəс.: бир-сəһифə-јаз. Бир-адам-əл-ачды.

ə) Сөз бирлəшмəлəрини тəшкил едəн сөзлəр, елəчə дə чүмлə үзвлəри азачыг говушуг тəлəффүз олунур, даһа доғрусу, əввəлки сөзүн сон һечасы сонракы сөзүн илк һечасы илə говушур. Белə говушмаларда ја əввəлки сөзүн сонундан, ја да сонракы сөзүн башындан мүəјјəн сəс ихтисара дүшүр, бə'зəн дə белə гоншу сəслəрдəн бири дикəринин мəхрəчинə ујғунлашыр, белəликлə ики сəс говушмасы бир аз узадылараг бир мəхрəчли сəс кими тəлəффүз олунур. Үмумијјəтлə, сөзлəрин тəркибиндəки сəслəрин јахын мəхрəчли сəслəрлə орфоепик чаларлыг маһијјəтиндə əвəзлəнəрəк тəлəффүз олунмасына бу үслубда даһа чох јол верилир. Мəс.: əлалты (əлли алты), күллијди (күллү иди), ағлыјағлыја (ағлаја-ағлаја), гочадам (гоча адам).

ө) Сəслəрин үмуми орфеопик нормаларына, əсасəн риајəт олунур, данышыг арамла дејил, сүр'əтли гурулур, буна көрə дə дурғу, фасилə əксəр һалда ихтисар олунур, јалныз интонасијон маһијјəтли дурғулара јол верилир.

ж) Тəлəффүз нормаларына ујғун олмајан бир сыра чаларлыглара, хүсусəн шивəчилик, көһнəлик, əчнəбилик чаларлыгларына сəрбəст үслубда аз-чох јол верилир. Мəс.:

1) **шивəчилик—мана** (мəнə), **сə:н** (сəнин), **гапыјы** (гапыны), **попаг** (папаг), **гəпəк** (гəпик), **гəрдəш** (гардаш)...

2) **Көһнəлик,** јə'ни бир заман əдəби тəлəффүз нормалары бахымындан гануни, мəчбури сајылан, лакин мүасир дөврдə көһнəлмиш кими сəслəнəн тəлəффүз. Мəс.: **гаидə** (гајда), **фаидə** (фајда), **чəван** (чаван), **адəм** (адам), **киби** (кими), **јүзүк** (үзүк), **сəлам** (салам)...

Мисаллардан көрүндүјү кими, көһнəлијин бир гисми алынма сөзлəрлə əлагəдардыр, лакин бунлар бир заман азəри əдəби тəлəффүзү үчүн норма сајылмышдыр. Буна көрə дə белə нүмунəлəр «əчнəбилик» групуна дејил, мəһз «көһнəлик» групуна дахилдир.

---

* Проф. Л. В. Щ е р б а — Фонетика французского языка, с. 19, 1-һашијəјə бах.

** Һəмин китабда, 2-чи һашијəјə бах.

*** Р. И. А в а н е с о в — Русское лит. произношение, с. 15—17.

Әчнәбилик, јә'ни башга дилләрә хас олан чаларлыгларда тәләффүз. Мәс.: газета, маши́на, ста́кан, ча́јник, фо́лклор...

Беләликлә ајдын олур ки, бу үслубларын һәр биринин мәхсуси әламәтдар чәһәтләри вардыр. Лакин бурада јада салмалыјыг ки, үмумијјәтлә, әдәби дилин үслублары кими орфоепик үслублар да там тәчрид олунмуш һалда ишләнилмир, јә'ни данышыг һеч бир заман 100 фаиз там үслуб ваһидләри —хүсусијјәтләри әсасында гурулмадығы кими, анчаг сәрбәст үслуб нормалары әсасында да гурулмур. Мәгсәддән асылы олараг данышыгда һәр ики үслуб нормаларындан мүхтәлиф дәрәчәдә истифадә олунур. Буна көрә дә демәк олар ки, үслублар адәтән говушуг һалда ишләнир. Бу һагда даһа ајдын тәсәввүрә малик олмаг үчүн сәһнә дилини јада салмалыјыг. Сәһнә дилинин ән әламәтдар чәһәтләриндән бири дә мәһз үслублар чаларлыгларыны өзүндә чәмләмәсидир. Әлбәттә, башга саһәләрлә әлагәдар данышыгларда да һәр ики үслубун хүсусијјәтләриндән бу вә ја дикәр дәрәчәдә истифадә олунур. Мәсәлән, күтләви нитгдә, мүһазирәләрдә, дәрс дејәркән, рәсми данышыгларда әсасән там үслуб тәләбләринә риајәт олунур, лакин бурада сәрбәст үслуб имканларындан да истифадә едилир. Еләчә дә ади данышыгларда, аилә вә мәишәт сөһбәтләриндә иштирак едән шәхсләр өзләрини сәрбәст һисс едирләр вә өз данышыгларыны да әсасән сәрбәст үслубда гурурлар, лакин бә'зән там үслуб имканларындан да истифадә едирләр.

Бунунла белә, һәр бир үслубун дахилиндә дикәр үслуб үнсүрләри олса да, бу үнсүрләр систем тәшкил етмир вә нитгин әсас үслуб маһијјәтини мүәјјәнләшдирмир.

Белә бир чәһәти дә гејд етмәк лазымдыр ки, дилин фонетик системи вә фонетик ганунлары һәр ики үслуб үчүн үмуми вә әсасдыр. Буна көрә дә әдәби тәләффүз нормаларыны мәнимсәмә вә онун әсасларыны өјрәнмә бахымындан, орфоепик нормаларын әсасыны тәшкил едән бу ганун-гајдалар һаггында үмуми тәсәввүр вә гајдалара ујғун да нитг вәрдиши һәр бир мәдәни вәтәндашда олмалыдыр. Белә тәсәввүр, вәрдиш исә тәләффүз ваһидләринин, јә'ни сәсләрин мөгам вә шәраитә көрә нечә тәләффүз едилмәси ганун-гајдаларынын өјрәнилмәси илә, даһа доғрусу, орфоепик нормаларын өјрәнилмәси вә мәнимсәнилмәси илә үзви сурәтдә бағлыдыр.

ӘДӘБИ ТӘЛӘФФҮЗҮН МӘНБӘЛӘРИ ҺАГГЫНДА

§ 6.

Әдәби тәләффүз шифаһи әдәби дилин тәзаһүр васитәсидир. Бурадан исә белә бир нәтичәјә кәлмәк олур ки, әдәби

дил сечмә вә әвәзетмә јолу илә формалашдырылдығы кими, онун тәзаһүр васитәләринин, хүсусән шифаһи әдәби дилин тәзаһүр васитәси олан тәләффүзүн нормалары, гајда-ганунлары да мәһз сечмә вә әвәзетмә јолу илә мүәјјәнләшдирилир.

Бәс тәләффүз нормаларынын мүәјјәнләшдирилмәси үчүн сечмә вә әвәзетмә әмәлијјатында һансы мәнбәләрдән истифадә олунур?

Әдәби дилин формалашмасы вә инкишафы тарихиндән бизә мә'лумдур ки, белә әмәлијјатын әсас мәнбәји үмумхалг дили вә онун шивә голлары олмушдур. Лакин халгын ичтимаи, игтисади, мәдәни инкишафы дилин дә инкишафына тә'сир көстәрир, хүсусән әдәби дилин мүхтәлиф голлар үзрә даһа да тәкмилләшмәсини тәләб едир; белә тәләбат исә әдәби дилин истифадә мәнбәләрини дә мүхтәлифләшдирир. Буна көрә дә бир нечә әсрлик әдәби дил ирсинә малик олан мүасир әдәби дилләрин нормаларынын мүасир тәләбат әсасында мүәјјәнләшдирилмәсиндә, дәгигләшдирилмәсиндә сечмә, әвәзетмә әмәлијјаты үчүн бирчә мәнбә илә, јә'ни чанлы данышыг вә онун шивә голлары илә мәһдудлашмаг олмур. Узун тарихи инкишаф јолу кечирмиш олан, мүасир әдәби дил нормаларынын мүәјјәнләшдирилмәсиндә сечмә, әвәзетмә әмәлијјаты мәнбәләри кими инди әдәби дилин ирси зәмининдән дә јазылы әдәби дилин васитәси олан јазы системиндән дә, нәһајәт, гоһум, гоншу вә әчнәби дилләриндән дә истифадә олунур.

Еләбуна көрә дә мүасир Азәрб. әдәби дилинин тәзаһүр васитәси олан Азәрб. әдәби тәләффүз нормалары ашағыдакы үч мәнбә үзәриндә апарылан сечмә вә әвәзетмә әмәлијјаты әсасында мүәјјәнләшдирилир.

§ 7.

Шивәләр. Әдәби тәләффүз нормаларынын мүәјјәнләшдирилмәсиндә истифадә олунан ән мүһүм мәнбә шивәләрдир. Буна көрә дә бә'зән белә суал да верилир:

— Әдәби дил бахымындан һансы шивә дүзкүндүр вә әдәби тәләффүз нормалары үчүн нүмунәви мәнбәдир?

Бу суала үмумиләшмиш һалда белә чаваб вермәк олар ки, әдәби дил нормалары бахымындан һәр бир шивәдә дүзкүн чәһәтләр олдуғу кими, дүзкүн сајылмајан чәһәтләр дә вардыр; буна көрә дә тәкликдә һеч бир шивә әдәби тәләффүзүн нормаларыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн јеканә, нүмунәви мәнбә дејилдир. Һәтта бир сыра шивә груплары үчүн әламәтдар олан **удун, үз-күзүм, кәләтдү, нөш, нөдү, попағ, дијан, кәләрсүз, кедсүн, кедах, кәлах, ке-чух, атејин, гапыјы, муртда, бажы, кедәжәм, дајна...** кими бир сыра хүсусијјәтләр әдә-

би тәләффүз бахымындан нормал вә мәгбул нүмунәләр сајылмыр.

Лакин әдәби тәләффүз нормаларынын мүәјјәнләшдирилмәсиндә мүхтәлиф дил ваһидләри илә әлагәдар олараг бу вә ја дикәр дәрәчәдә шивәләрин һамысындан истифадә олунур.

Бәс шивәләрдән һансы јолларла истифадә олунур?

Әлбәттә, сечмә вә әвәзетмә әмәлијјаты бурада да әсасдыр, һәм дә бу әмәлијјат дилдән шүурлу сурәтдә истифадә едәнләр тәрәфиндән апарылыр. Белә әмәлијјатда исә мәркәзләшдирилмә просесинин хүсуси әһәмијјәти вә ролу вардыр.

Мәркәзләшдирилмә дедикдә, әдәби дил бахымындан ичтимаи-сијаси-мәдәни мәркәз илә әлагәдар шәраит нәзәрдә тутулур ки, белә мәркәзләшдирилмә дә әсасән ики пилләдә үзрә олур:

Б и р и н ч и пилләдә бу вә ја дикәр рајон мәркәзи олан шәһәрин, гәсәбәнин әтрафындакы кәнд шивәләринин рајон мәркәзиндә говушма вә үмумиләшмә пилләсидир. Бу пилләдә хүсусән Нахчыван, Шуша, Кәнчә, Газах, Шәки, Шамахы, Бакы, Ләнкәран кими шәһәрләрин ролуну гејд етмәк лазымдыр.

И к и н ч и пилләдә исә әсасән шивә групларынын үмуми мәркәздә—пајтахтда говушма вә үмумиләшмә пилләсидир. Бу бахымдан, демәк олар ки, үмумхалг азәри дили шивәләринин һәгиги мә'нада мәркәзләшдирилмәси икинчи пилләдә олур.

Буна көрә дә әдәби тәләффүз нормаларынын мүәјјәнләшдирилмәсиндә мәһз мәркәзләшдирилмә јолу илә формалашан пајтахт тәләффүзү әсас мәнбәләрдән сајылыр. Бурада белә бир чәһәти дә гејд едәк ки, Бакы шәһәриндә формалашан пајтахт тәләффүзү үчүн мәһәлли Бакы шивәси әсас олмамышдыр вә пајтахт тәләффәзү бир сыра әламәтдар чәһәтләринә көрә мәһәлли Бакы шивә тәләффүзүндән әсаслы сурәтдә фәргләнир.

Пајтахт тәләффүзү әсасән гурултајларда, конфрансларда мәктәбләрдә көрүшәрәк, шәхси-јолдашлыг тәнгиди илә өз тәләффүзләриндәки ганунаујғун олмајан мәһәлли хүсусијјәтләри атмаг, ганунаујғун олан бә'зи хүсусијјәтләри һәтта башга шивәдән алма јолу илә Азәрб. халгынын габагчыл зијалылары тәрәфиндән һәм биринчи пилләдә, хүсусән икинчи пилләдә апарылан сечмә, әвәзетмә нәтичәсиндә республиканын пајтахты олан Бакы шәһәриндә говушдурулан, үмумиләшдирилән вә мәркәзләшдирилән тәләффүздүр.

Мәркәзләшдирилмәнин маһијјәтини вә әламәтләрини ајдынлашдырмаг үчүн бир нечә факты нәзәрдән кечирәк.

Азәри дили шивәләринин әксәријјәтиндә белә бир фонетик әламәт вардыр ки, әсасән ики вә икидән артыг һечалы сөзләрин сонунда анчаг кар самитләр ишләнир; буна көрә дә сөзләрин сонуна битишән бир сыра шәкилчиләрин дә ахырында кар самит олур. Бу хүсусијјәт һәтта мүасир орфографија гајдаларына көрә чинкилтили самитин һәрфи ишарәләри илә јазылан сөз вә шәкилчиләрин карлашмыш һалда тәләффүзү үчүн әдәби тәләффүз нормасы кими гәбул олунмуш вә үмумиләшдирилмишдир. Буна көрә дә мүасир әдәби тәләффүз нормасына әсасән бир сыра сөзләрин вә шәкилчиләрин сонундакы **г** өз мәхрәчиндә дејил, карлашмыш һалда, даһа доғрусу **х** мәхрәчиндә тәләффүз олунур. Мәс.: папаг — папа**х**, отаг — ота**х**, алдыг — алды**х**, олачаг — олача**х**.

Ејни әсасда **ч, з, к** самитләри дә бир сыра сөзләрин сонунда карлашмыш һалда тәләффүз олунур:

Мәс.: ağач — ağа**ч**, бәкмәз — бәкмә**с**, гәшәнк — гәшән**к**...

Бурада белә бир мәсәләни дә јада салмалыјыг ки, мәркәзләшдирилмәдә сечмә вә әвәзетмә әмәлијјаты мүәјјән принсипләр әсасында апарылыр: бу принсипләр исә дилин функсијасы, ваһидләри вә ганунлары илә үзви сурәтдә бағлыдыр.

§ 8.

Јазы. Јазылы голу олан әдәби дилин тәләффүз нормаларынын мүәјјәнләшдирилмәсиндә истифадә олунан мәнбәләрдән бири дә јазыдыр. Үмумујјәтлә, **«јазы»** дедикдә, һәм јазылы әдәби дил материаллары, һәм дә әлифба системи вә орфографија гајдалары нәзәрдә тутулур. Буна көрә дә бә'зән бу вә ја дикәр сөзүн тәләффүз нормасыны мүәјјәнләшдирәркән јазылы әдәби дил материалларында нечә, һансы әлифба әсасында вә һансы орфографик принсипә көрә јазылмасыны да нәзәрә алмаг лазым кәлир.

Мәсәлән, әкәр биз мүасир Азәрб. әдәби дилиндә ишләнилән **«адам», «өмүр», «гајда», «фајда», «чүт», «тохум»** кими сөзләрин нә замандан Азәрб. дилиндә әслиндән фәргли һалда, инди тәләффүз етдијимиз нормаја мүвафиг тәләффүз олундуғуну јалныз шивәләрә әсасән дејил, јазыја да әсасланараг мүәјјәнләшдирмәк истәјириксә, јазылы мәнбәләрә мүрачиәт етмәлијик. Бу мәгсәдлә М. Ф. Ахундовун әсәрләрини нәзәрдән кечирдикдә, белә бир факт илә гаршылашырыг ки, јазы мәсәләләриндән данышаркән о, бир сыра алынма сөзләрин, мәсәлән, **«адам», «тохум», «чүт», «гајда»** кими сөзләрин ар-

тыг о заман да Азәрбајчан дилинә ујғунлашмыш һалда тәләффүз олундуғуну гејд едир вә белә јазылмасыны лазым билир[1].

Бир гәдәр дә әввәлки мәнбәләрә нәзәр салдыгда **Видади**, **Вагиф** ше'рләриндә **«һејиф», «өмүр», «фајда», «адам»** сөзләринин инди тәләффүз етдијимиз чаларлыгда ишләнилдијини тәсдигедичи фактлара раст кәлирик. Мәс.:

«**Һејиф** олды, **өмүр** кетди бадлара» (Видады),
«Һеч совдакәр **фајда** булмаз бу јердә (Вагиф),
«**Адамлыг** әдасы **һејиф** ки, јохдур» (Вагиф).

Демәли, бу сөзләрин һәлә 18-чи әсрдән Азәрбајчан дилинә ујғунлашмыш һалда тәләффүз олундуғуну тәсдиг вә тәсбитедичи белә фактлардан һәмин сөзләрин мүасир әдәби дилдә дә бу чүр тәләффүз едилмәсини мүәјјәнләшдирәркән истифадә етмәк лазымдыр. Хүсусән әввәлки дөврләрдә јазылмыш әсәрләри һәм дүзкүн охумаг, һәм дә белә әсәрләрдәки сөзләрин, ифадәләрин тәләффүз нормаларыны мүәјјәнләшдирәркән белә мәнбәләрә даһа чох әсасланмаг зәруридир. Лакин мүасир әдәби тәләффүз нормаларыны мүәјјәнләшдирәркән даһа чох мүасир јазы вә орфографијадан бир мәнбә кими истифадә олунмалыдыр. Бу бахымдан мүасир Азәрбајчан јазы системи, орфографија гајдалары тәләффүз нормаларынын мүәјјәнләшдирилмәсиндә олдугча әлверишли бир мәнбәдир. Мә'лум олдуғу кими мүасир Азәрбајчан јазы гајдалары, хүсусән сөзләрин вә шәкилчиләрин орфографија гајдалары јазы илә тәләффүз арасында чидди фәргләрин арадан галдырылмасы принсипи әсасында гурулмушдур. Буна көрә дә инди бир чох сөз вә шәкилчиләрин тәләффүз нормаларыны мүәјјәнләшдирәркән, һәтта демәк олар ки, **«јазылдығы кими дә тәләффүз едилмәлидир».** Буну тәсдиг етмәк үчүн ашағыдакы сөзләри нүмунә көстәрмәк олар:

мән, сән, о, биз, сиз, бу, белә, бир, үч, беш, он, јүз, мин, гара, көј, сары, дағ, дәрә, тәпә, баш, әл, гол, үз, көз, ал, гал, сал, бил, кәл, кет, көр, сил, өз, даныш, вуруш, көрүш.... кими јүзләрчә сөз јазылдығы кими тәләффүз олунур. Бу бахымдан, бә'зи тәкһечалы сөзләрин сон сәсләри мүстәсна едиләрсә, демәк олар ки, үмумијјәтлә, Азәрб. әдәби дилиндәки тәкһечалы сөзләр, хүсусән лүғәви шәраитдә, јазылдығы кими дә тәләффүз едилир.

Бунлардан башга, мүасир Азәрб. әдәби дили лүғәт тәркибиндә олан бә'зи алынма сөзләрин дә, хүсусән јазы васитәси илә данышыға көчүрүлән сөзләрин, бу чүмләдән терминләрин

[1] М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, II чилд, сәһ. 69.

вә гысалтма сөзләрин дә тәләффүзү әксәрән јазы илә әлагәдар олур вә даһа чох јазылышларына мүвафиг чаларлыгда тәләффүз едилир.

Мүасир Азәрб. дилиндә бир сыра адлар, хүсусән јер вә тајфа — халг адлары да вар ки, бунларын јазылышы дилин дахили ганунларына о гәдәр дә ујғун кәлмир, лакин буна бахмајараг, белә сөзләрин әсасән јазылышына ујғун чаларлыгда тәләффүзү мәсләһәтдир. Мәс:, **азәри, Азәрбајчан, Кировабад...**

§ 9.

Ән'әнәви вә әчнәби мәнбәләр. Әдәби тәләффүз нормаларынын мүәјјәнләшдирилмәсиндә истифадә олунан мәнбәләрдән бири дә ән'әнәви вә әчнәби тәләффүз нормаларыдыр. Бу чәһәтдән мүасир Азәрб. әдәби дилиндә ишләнилән ашағыдакы сөзләрин тәләффүзүнү нүмунә көстәрмәк олар. Мәсәлән, **«совет», «колхоз», «комсомол»** сөзләриндә **(со), (кол), (ком)** һечаларындакы**(о)**-нун **(а)** чаларлығында тәләффүз едилмәси **(Савет, Қалхоз, Қамсамол)** рус дилинин әдәби тәләффүз нормасы илә әлагәдардыр.

Беләчә дә бир сыра алынма сөзләрдә **(к)** һәрфинин **(ка)** мәхрәчиндә тәләффүз едилмәси дә мәһз һәмин сөзләрин мәншәчә мәнсуб олдуғу дилдә вә үмумән Авропа дилләриндә, рус дилиндә мәгбул сајылан тәләффүз нормасы илә әлагәдардыр. Буна көрә дә мүасир Азәрб. әдәби тәләффүз нормасыны мүәјјәнләшдирәркән һәмин мәнбә нәзәрә алынмыш вә белә сөзләрин јазылышында **(к)** һәрфинин мүәјјән шәраитдә **(г)** самитин кар гаршылығы мәхрәчинә мүвафиг, јә'ни **(ка)** чаларлығында (**к**′ кими) охунмасы вә тәләффүз едилмәси нормал сајылыр: ле**к**′си**к**а, фонети**к**′а, **к**′олле**к**′тив, **к**′осмос, субје**к**′т, а**к**′тив...

Қечән әсрдәки Азәрб. әдәби дилиндә ишләнилмиш бир сыра сөзләрин тәләффүз нормаларынын мүәјјәнләшдирилмәсиндә дә бу мәнбәдән истифадә олунур. Бә'зән классик әдәби дилдә ишләнилмиш мүәјјән сөзү, ифадәни бу вә ја дикәр мәгсәдлә мүасир дилдә данышанлар, јазанлар ишләдирләр ки, белә сөзләрин тәләффүзүндә ән'әнәви вә ја әчнәби чаларлыг нәзәрә алыныр. Мәс.: мәгамына көрә ејни сөз ики чүр тәләффүз олунур: **әба—аба, авам—әвам, (әвамүннас)...**

ТӘЛӘФФҮЗ ВАСИТӘЛӘРИ

§ 10.

Тәләффүз мә'налы сәсләнмә просесидир, мә'налы сәсләнмә исә тәләффүз ваһидләринин фонетик габығда нитг ваһидләри

Professor
AGAMUSA AXUDOVUN
Kitablarindan 347